

A kritika mint beszédhelyzet

DOBOS ISTVÁN–ODORICS FERENC: BESZÉDHELYZETBEN

Szépreményű tanulmánykötet látott napvilágot a Széphalom Könyvműhely gondozásában tavaly kora nyáron, „amikor az eper az úr”. A 191 forintos könyvet kellems kézbe venni, és ennek oka szerencsére csak részben keresendő az olyan, egyébként nem elhanyagolható jelentőségű körülményekben, mint hogy a tanulmányokat vékony, fényes lapokra nyomták, s talán éppen ezért, ha az első komolyabb végiglapozást követően kinyitva az asztalra helyezzük, a könyv meg sem kísérli, hogy magától becsukódjon, hanem megadóan várja az újabb és újabb belébocsátkozást a „beszédhelyzetekbe”. A sorozat, amelyben a kötetet kiadták, egyébiránt a *Dialogus* címet viseli, tovább árnyalva a könyv borítóján azt a viszonyrendszert, amely egyfelől az íróknak saját státusukra tett meghatározási kísérleteként is értelmezhető, másfelől némi javaslatot tenni is látszik a kritika mint jelölő és ennek jelöltje, kritika és olvasó, valamint kritika és kritika képzetes viszonyaira. További támpontot nyújt a kötet öndefiníciójához a fülszöveg, mely szerint a „kötet tanulmányai nincsenek poszton, de *túl* vannak a strukturalizmuson, különféle elméletek között téblábolnak – hasonlóképp, mint beszédük tárgyai: beszédben, beszédhelyzetben vannak”.

A strukturalizmuson *túl* lenni persze önmagában még nem olyan mozzanat, amely egy tanulmánykötetet értékelő felhangokkal minősítene, mindenképpen üdvözlésre méltó azonban a tény, hogy újabb „posztstrukturalista” tétellel gazdagodik a hazai irodalomtudomány, amelyről egyébként nem lehet elmondani, hogy különösebben el volna látva effélével. Minthogy a kötet, ahogy mondja, *„túl van”* a strukturalizmuson, vizsgálat tárgyává tehető e dolog mikéntje, vagyis az az elméleti és retorikai arzenál, amellyel a túlhelyezkedés végrehajtódik. Odoricstól ilyesmiket tudunk meg a posztstrukturalizmusról: *„Nincs tudomány és nincs valóság; minden szöveg és minden értelmezett; az értelmezések nem vehetők össze; nincs ontológia, csak ismeretelmélet.”* Azon túlmenően, hogy ezek a szavak a posztstrukturalizmusnak feltehetőleg valamiféle ideáltípusát vázolják, amely így vegytisztán valahol a dekonstrukció környékén keresendő, érdemes figyelemmel kísérni, hogy a két kritikus hogyan „hajlik a posztra”.

„A tudományos elméletek annyit érnek, ahogyan mondvá vannak, hiszen mondvacsináltak.” (158.) A mondás a nyelv később még érintendő kardinális kérdésén kívül itt még egy nem kevésbé lényeges kérdést is fölvet: a hangforrás, a szubjektum, a tudás kérdését. A tudás és a tudomány árujellege, amelyet Odorics írásainak retorikus beszélője folyvást napirenden tart, mindig rugalmas fogalomként mutatja föl a beszélő szubjektumot; a kötet olvasója saját tudományos vagy tudománytalan nyelvjátekközössége normáihoz (és igényeihez) mérten hívatik fel egy kis számháborúzásra a két rafinált (és játékosan *fiktív*) kritikussal. Dobos István beszélője rendkívül homogén szereplője saját szövegeinek (mégis, bár semmiképpen sem *darabolja* fel magát, Dobos beszélője legyen ezentúl DB). Szövegei a kötet öndefiníciójából is gyaníthatóan *rámozdultak a posztra*, amit itt-ott lenyomozható előfeltevései is igazolni látszanak. Másutt nem egészen *posztos* szövegeknek szegődik lelkiismeretes kritikusként a nyomába, és jó érzéssel mutat rá azok figyelemre méltó vonásaira, esetenként kisebb-nagyobb hiányosságára. DB funkcionálisan mégis sokkal jobb prókátornak bizonyul, mint ügyésznek,

dicsérő jelzőivel ott sem fukarkodik, ahol joggal élhetne fenntartásokkal. Ez nyilvánvalóan összefügg a kritika „szerepéről” vallott, általa is (talán a zsvány posztmodern gondolkodó iróniájával) hagyományosnak nevezett elgondolásával, miszerint a kritika szerepe többek között „az írói szemléletek formálásá”-ban és „a kritikai értékrendszerek megújításá”-ban áll. Azzal, hogy a sokatmondóan *Elméletek közötti térben* címet, és csalafinta módon „Szerkesztette: Szili József” alcímet viselői kritikában *A strukturalizmus után* című kötet egyik tanulmányát Petrocelli bravúrával halássza ki az internacionalizmus vádjá alól, kétségtelen, hogy az írói (és kritikusi) szemléletek formálását célozza, még ha ezt a „meleg, megengedő pedagógus” eszközeivel teszi is.

Az indirekt módszerek egyébként sem idegenek DB-től, például a kritikusnak/szerzőnek mint szubjektumnak és a jelentéstulajdonítás ezzel összefüggő kérdésének a felületes szemlélő számára néhol ellentmondásosnak tűnhető kezelése sem egyébben utazik, mint hogy a probléma nem igazán összeegyeztethető felfogásait zsványul provokatív módon egy lapon láttassa, és olvasóját minél gyümölcsözőbb töprengésre készítse. Megdicséri például (joggal) Kulcsár Szabó Ernő értekező gyakorlatát, mert az „mindenkor a művek tényleges irodalmiságára, magára az irodalmi tényre irányítja figyelmét, [...] s legkevésbé sem a szerző személyiségére.” (67.) Maga DB mint retorikus funkció azonban szinte állandó jelleggel a szerzőket veszi célba a kritikák lapjain: a 23. oldalon Szili József „közvetlenül is belátható” célját tolmácsolja az olvasó felé, Veres András tanulmányáról szólva a 36. oldalon a szerző szándékát egyenesen „hozzáférhető”-nek nevezi, a szerző esetleges „félreértését” a 40. lapon mint fenyegető istencsapást kerüli ki, és többi kritikájában is leginkább a szerző, a kritikus szolgálatát a jelentéstulajdonítás bázisául, hiszen, mint DB mondja: a „műalkotás belső világát újratereztető magvas esszét a szuverén egyéniség fénye ragyogja be”. (60.) Fölvetődhet persze, hogy DB mint kritikus-beszélő különönmű létezőknek gondolja el a „szépirodalmi” és kritikai, esszéisztikus szövegek szerzőit mint funkciókat, és ezért lát-szik más-más elveket érvényesíteni velük kapcsolatban. Ezt az egyébként jóra való apológiát azonban (melyre DB amúgy sem szorul rá) akaratlanul is megsáklýzza az a tény, hogy a kritika szerepéről vallva DB a 69. lapon a „negyedik műnem”-ként említi a kritikát, melyet ezzel – igen helyesen – az irodalom szerves részének tekint, valamint, hogy *Alaktan és értelmezéstörténet* című, az anekdotikus novellahagyományt vizsgáló szövegében olyan *műfajokat* sorol (ismét csak helyesen) egy lehetséges narratológiai vizsgálódás hatókörébe, mint a *fabula*, a *prédikáció*, a *vitairat*, a szónoklat vagy a *reformkori értekező próza*, és ezek nagy része műfajelméletileg bizony édestestvére annak, amit kritikának nevezünk. A fenti felületes apológia tehát kicsúszni látszik a kezünk-ből, de ezen sajnálkozzon az, aki nem látja, hogy DB-nél a szerző fogalmának kezelés-módjában a „posztstrukturalista elbizonytalanítás” és a furmányos provokáció iskola-példáját tisztelhetjük.

DB teoretikus hovatartozását tekintve hajlani látszik a hatás- és befogadáselméleti iskolák felé, ami előfeltevéseiből is kitűnik, és amit saját utolsó tanulmányában (*Alaktan és értelmezéstörténet. Anekdotikus novellahagyomány és epikai korszerűség*) messzemenően érvényesít. Az anekdotikus hagyományt a narrátor és olvasó között zajló lehetséges párbeszédként vizsgálja, melyben „a szöveg és az olvasó előzetes közös-sége” igazolódik. Mindezt megfelelő (bevallottan) kissé szűkös, mégis jó történeti érzékkel végigvitt történeti poétikai szempontú áttekintéssel, mellyel a magyar irodalom anekdotikus novellahagyományának recepciótörténeti kistükrét adja. DB maga is emlegeti az idevágó kutatások hiányosságait, például a rendszeres, műfajtipológiai és

prózapoétikai szempontok szerinti vizsgálatok hiányát, a tanulmány legfőbb érdemeit én is azoknak a lehetséges módszereknek az árnyalt körüljárásában látom, amelyekkel DB a témát megközelíthetőnek tartja.

Odorics Ferenc beszélője, ha lehet, még DB-nél is szíványabbul és provokatívabb módon játszik rá a beszélőnek mint a szubjektum fikciójának játéklehetőségére. Szövegeiben a tudomány nyelv és áru, melyből az olvasó ízlésének és igényeinek megfelelően választ, hogy a maga módján hozzájáruljon (vagy ne) a tudomány adott változatának/iskolájának paradigmává avatásához. „A tudomány mint szárnyas betét. A tudomány mint árucikk.” (158.) Odorics beszélője (aki legyen ekképp OB) áruként óriásira van növesztve, és ez a retorikusan túlhangsúlyozott „éppitt beszélő” minden bizonnyal legalább kétszer annyi folyadékot szippantott magába, mint a hagyományos betétszövegek. Az előfeltevéseiként amúgy is felderíthető szerepeit több helyen deklaratív (és talán kissé tautologikus) módon is előtérbe tolja: „...föltétlen szükséges az alábbi posztstrukturalista modalitást bevezetni. A megemésztett mondat az épp itt beszélőé. Ő olvassa, ő hozza létre, ő értelmezi, az övé – így minden felelősség őt terheli. Szerzője az értelmezője.” (102.) „Aki írja ezt a bevezetőt, bátor, valamelyest neveletlen és bizonyos értelemben egy kicsit nyegle is. Mindezen tulajdonságai mögött azonban komoly-ság van. Az élet komolyan vevése és a tudomány épphoggy érintése (köznyedn!) egyben. Nos, ez a bátor, neveletlen és nyegle bevezetőt író most nevet ad.” (153.)

OB mint éppitt beszélő gyakran él a szintaxis felbontásának, és valamiféle mélán szemlélődő diskurzus létrehozásának az eszközével. „A posztmagyar keresztapu gondol. Gondolja akár olyan együttlét, ahol lehet mondani valamit olyan, nem igazán rendes magyar palikról, mint a Garaczilaczi, meg a Kukorelly, meg aztán a többiek. Mert ezek olyan jók, meg mert ezekről nemigen van mondva semmi se. Gondolja legyen ezeknek valami nevük. (Jó név – jó buli.) Név ne legyen posztmodern. Mért? Csak. Legyen Posztmagyar.” (185.) A nyelvnek és a megszokott (?) tudományos beszédmódoknak eme *dekonstruktív* szubverzója – egyebeken kívül – nemcsak produktív játékoságával kapcsolja be olvasóját magába a szövegbe, de a *narratori* szerepnek és magának OB-nek mint a szöveg(ek) fiktív *teremtőjének* előtérbe helyezésével éppen azt az elgondolást sulykolja, hogy a névadás, a *megmondás* bizony a beszélőknek örök és lerázhatatlan metafizikus gesztusa: „Az éppitt beszélő most anti-posztul: rendszerez, besorol, megmondja – noha úgy tudja, hogy csak mondani lehet, *meg* nem.” (105.)

A fenti dilemmának az áldozataként kénytelen OB belemenni abba a kompromisszumba, hogy *Mb. Iskolás nyelvjátékok* című szövegének második „előadásában” *leírjon* egy nyelvjátékot, noha Wittgenstein nyomán vallott hite szerint „Nyelvjátékok nem írhatók le, csak megmutathatók.” (171.) S e dilemma eredményeképpen néhány lappal később már azt sem ússza meg, hogy a nyelvjátékot egyenesen a *lefordítás* reduk-tív műveletének vesse alá: „Ha a »Glugy. Glugy.« kifejezést olvasod, rendeld hozzá a »Csak könnyedén, éppen hogy érintsd.« interpretáció-mondatot.” (179.) És ezzel immár ott tartunk, hogy ha a fordítás ilyen problémamentesen engedélyezett, akkor magának a nyelvjátéknak az identitása forog kockán, hiszen így az nem különbözik akármelyik *lefordítható* (?) nyelvtől, amely semmivel sem kevésbé leírható, mint bármi, amiről azt gondoljuk, hogy az.

A „nyelv-kín” tehát nem válogatós, strukturalistát és posztstrukturalistát éppúgy kínoz, mint Veres András. A posztstrukturalistának talán kicsit könnyebb, hiszen játékosabb és talán egy kicsit „fiatalabb” is, nyugodtan „téblábolhat” elméletek között. A pluralizmusba biztos nem rokkann bele az ember, és ez a kevésbé *posztosoknak* is

megszívlelendő lehet (tisztább, szárazabb, biztonságosabb érzés). Szerencsésen alakulnak a viszonyok abban az irányban, hogy hamarosan ne lehessen egy szöveg (irodalom)tudományos a jelentések, elméletek, elgondolások pluralizmusának legalább hallgatólagos elismerése nélkül. Dobos István és Odorics Ferenc könyve szerencsés megsűrgése eme kívánatosságnak.

Harti Gábor

(El)rendezett világ

CSÁNYI ERZSÉBET: A FIKCIÓ FÖLÉNYE

Szigorú logikával és az objektív rendszerezés érezhető igényével megszerkesztett tanulmánykötetet vehet kézbe az olvasó az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének jóvoltából. Szerzője, Csányi Erzsébet arra vállalkozik, hogy néhány, látszólag önkényesen kiválasztott irodalmi műalkotás elemzése kapcsán bemutassa a XX. századi epika domináns szövegépítő elemeit. Igen lelkiismeretesen, szakmailag kifogástalan precizitással megírt elméleti jellegű bevezető tanulmányában a szerző körvonalazza azokat a fogalmi és módszertani premisszákat, melyekre majd műve második felében, a konkrét szövegelemzések során támaszkodni kíván. Ezen elméleti alapvetés azt sejteti, hogy Csányi Erzsébetben erős vágy él a jelenségek formalizálása iránt, mely módszer segítségével a (szöveg)világ minden eleme megnyugtatóan elrendezhető a neki rendelt címke alá. Megközelítései kiindulópontjául ezért az összehasonlító irodalomtudomány tipológiai összefüggéseket meghatározó elgondolását választja, mely lehetővé teszi a jelenségek modellszerű megközelítését, átlátható összefüggések leképezését. Ezek az összefüggések számára elsősorban olyan formalista, illetőleg strukturalista rendszeralkotók segítségével válnak kitapinthatóvá, mint pl. Jacobson, Tinjanov vagy Uszpenszkij.

A bevezető tanulmány nem hagy kétséget abban a tekintetben, hogy szerzője mennyire tájékozott a vonatkozó szakirodalomban, másrészt pedig jelzi azt is, hogy Csányi Erzsébet egy szemernyi bizalmatlanságot sem táplál az említett szerzők fogalmi konstrukcióinak gyakorlati használhatóságát illetően. H. Broch terminológiájával „polihisztorikus” regényeknek nevezi azokat a XX. századi műveket, melyeknek meghatározó sajátosságai az alábbiakban foglalhatók össze. A polihisztorikus regények metanarrációk, azaz bizonyos rétegük önmagára reflektál, saját eszköztárára kérdez rá. Megfosztják egyeduralmától az elbeszélőt – ennek kapcsán Csányi szükségesnek látja ismertetni Uszpenszkij, Markiewicz és Booth tipológiáit –, minek következtében a művek „világnézeti vetülete” is problematikussá válik, a cselekmény uralma alóli felzabálás pedig a történetmondás új lehetőségeit teszi lehetővé.

Amennyiben ezen kitételek legtöbbször a vizsgált mű megfeleltethető, úgy bizony állíthatjuk, polihisztorikus regénnyel állunk szemben. Az elemzett szövegek kiválasztásánál – úgy vélem – Csányi Erzsébet gondot fordított arra, hogy se őt, sem pedig tanulmányai olvasóját ne érhesse meglepetés, ugyanis az értelmezett szövegek a leg-